

ARTYKUŁY RECENZYJNE, RECENZJE, NOTY RECENZYJNE

Iwona Janicka, *Sina śmierć z Azji. Epidemie cholery w północno-zachodnich guberniach cesarstwa rosyjskiego w XIX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2021, ss. 847

Autorka prezentowanej książki od lat bada różne aspekty kolejnych epidemii cholery występujących w XIX w. na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jej najnowsza książka poświęcona tej właśnie tematyce mieści się w nurcie badań historii społecznej. Głównym tematem są tu co prawda epidemie cholery badane klasycznie, a więc poprzez określenie ich zasięgu terytorialnego, czasu trwania, funkcjonowania lekarzy i szpitali, środków używanych dla przeciwstawienia się chorobie czy liczby osób, które zachorowały, a także stały się jej ofiarami śmiertelnymi, jednak wynikające stąd ustalenia stanowią punkt wyjścia do rozważań o stanie zdrowotności społeczeństwa dawnych litewskich i białoruskich guberni Rosji w XIX w., polityce zdrowotnej państwa, wydolności jego systemu medycznego, a wreszcie pytania, czy epidemie mogły prowadzić do przemian cywilizacyjnych. Zakres badań, obejmujący sześć guberni powstałych z dawnych ziem Rzeczypospolitej w długim, ponad sześćdziesięcioletnim okresie oraz zaprezentowanie pięciu fal epidemii, które w XIX w. przez nie się przetoczyły, umożliwił autorce spojrzenie na wszystkie wymienione kwestie z dynamicznej perspektywy i sformułowanie odpowiedzi na pytania o zmiany, jakie zachodziły w sposobach reagowania na kolejne fale choroby.

Książka jest plonem bardzo rozległej kwerendy źródłowej. W jej wyniku Janicka dotarła do wielu dotąd niewykorzystanych źródeł, znajdujących się w licznych archiwach litewskich, białoruskich, rosyjskich oraz polskich. I choć nie mniej obfite i interesujące są uwzględnione przez nią źródła drukowane, to sama zaznacza, że skupiła się przede wszystkim na owych nieprzebadanych dotąd archiwaliach. W efekcie powstał tom, w którym zastosowano narrację rzeczowo-chronologiczną, zawartą w trzech rozdziałach. Pierwszy, zatytułowany „Cholera”, opowiada nie tylko o specyfice choroby, jej etiologii i przebiegu, lecz także o stanie wiedzy na jej temat wśród dziewiętnastowiecznych lekarzy. Największe znaczenie poznawcze ma jednak kolejna część rozdziału, poświęcona warunkom fizjograficznym i społeczno-cywilizacyjnym w uwzględnionych guberniach. Już bowiem w XIX w., nie znając jeszcze etiologii cholery, dostrzegano, że jej rozprzestrzenianiu mogą sprzyjać różnorodne czynniki zewnętrzne, w tym klimat, warunki geograficzne, a także dieta, brak higieny, sytuacja lokalowa oraz pewne predyspozycje genetyczne, a nawet płęć. Tak szeroki katalog uwarunkowań zobowiązał autorkę do nakreślenia szczegółowej panoramy warunków życia i stanu zdrowotności wszystkich omawianych guberni. Z zadania tego Janicka wywiązała się doskonale, opisując nie tylko uwarunkowania geograficzne i hydrograficzne poszczególnych guberni, ale również istniejące w nich możliwości dostępu do czystej, dobrej jakości wody, stan sieci wodociągowo-kanalizacyjnej, asenizację, stan rynsztoków i warunki mieszkaniowe. Nie znajdujemy tu jednak nic na temat diety mieszkańców czy dostępu do pomocy lekarskiej. Tematyka ta pojawia się dopiero w kolejnych rozdziałach.

W rozdziale I znalazł się również podrozdział poświęcony chronologii, geografii i statystyce kolejnych pięciu omawianych pandemii cholery. Po nim następują bardzo obszerne

i absolutnie niezbędne rozważania o trudnościach badawczych związanych z analizą dziewiętnastowiecznych statystyk dotyczących choroby. Oczywiście, że w ich przypadku nie znajdują zastosowania współczesne kategorie badawcze — podobnie jak generalnie w przypadku danych statystycznych z tej epoki dla Europy Wschodniej nieznane są zasady ich zbierania. Często były one niejednolite, co uniemożliwiało tworzenie bardziej ogólnych zestawień czy ich porównywanie; brak też wielu istotnych kategorii danych, a równie często okazują się one zupełnie przypadkowe, nie znamy też stopnia ich kompletności. Podsumowując stan opracowań statystycznych w Rosji, autorka określiła je, jako „nierzetelne, niedokładne i niekompletne” (s. 179). Okoliczność ta utrudniała ówczesnym lekarzom głębszą refleksję nad istotą choroby, mechanizmami jej rozprzestrzeniania się czy kierunkami, które należałoby obrać, by poprawić opiekę medyczną. Dla współczesnego historyka problemy te stanowią nie lada wyzwanie. Mimo tych trudności dzięki iście benedyktyńskiej pracy autorce udało się zebrać i zestawić tak liczne dane, że nie tylko mogła korygować oczywiście pomyłki statystyk, lecz nawet, dzięki metodzie porównawczej, pokusić się o wypełnienie niektórych luk. Rozdział I zamykają syntetyczne opisy przebiegu kolejnych pięciu fal cholery w północno-zachodnich guberniach Rosji, opisane według szablonu, a więc: początek, geograficzno-chronologiczne rozprzestrzenianie się choroby, dane statystyczne dotyczące osób zarażonych i osób zmarłych.

Rozdział II zatytułowany został „Profilaktyka zdrowotna i organizacja systemu ochrony zdrowia”. Zaprezentowano w nim podstawy prawne organizacji służby zdrowia oraz strukturę instytucji systemu opieki zdrowotnej zarówno szczebla centralnego, jak i terytorialnego. W dalszej części scharakteryzowano obowiązujące wówczas zasady profilaktyki oraz podjęte działania medyczno-policyjne zmierzające do ograniczenia epidemii. Przedstawiono również aktywność państwa w zakresie nie tylko dobrego zorganizowania opieki medycznej, lecz także przygotowania mieszkańców do lepszej dbałości o własne zdrowie w obliczu zagrożenia. Liczne rozporządzenia i odezwy zachęcały do stosowania zdrowych diet, troski o czystość w domu i okolicy czy o zdrowie psychiczne, w myśl zasady: „szczęśliwych plaga się nie ima” (s. 256). W tej części autorka omówiła niektóre niekonwencjonalne, ale aprobowane metody ochrony przed cholerą, jak np. palenie tytoniu czy picie niektórych rodzajów alkoholu, a także różnego rodzaju fumigacje. Znalazło się tu też miejsce na zaprezentowanie zasad i ich realizacji odnośnie kordonów sanitarnych, epidemicznych ograniczeń na drogach rzecznych i na trasach kolejowych.

Ostatni rozdział, „Walka z cholerą” traktuje o aktywności służb medycznych w obliczu epidemii. Znalazło się w nim miejsce dla zaprezentowania sposobów organizowania szpitali tymczasowych, panujących w nich warunków, kosztów utrzymania pacjentów, a także pensji zatrudnionych w nich lekarzy. Wiele miejsca autorka poświęciła sposobom leczenia, praktykom medycznym i medykamentom; omówiła także zasady grzebania zmarłych, a więc tworzenia tzw. cmentarzy cholerycznych. Na zakończenie tej części sporo miejsca zajął problem dekontaminacji cholery, a także reform, które w konsekwencji zmagających z epidemiami zdecydowano się wprowadzać dla poprawy stanu sanitarnego na wsiach i w miastach, tj. przede wszystkim poprawy warunków lokalowych ludności, budowy wodociągów i kanalizacji czy zabiegów asenizacyjnych. Książkę wieńczy interesujące zakończenie. Janicka odeszła w nim od tradycyjnego, skrótowego omówienia i zsumowania zaprezentowanych wcześniej wniosków. Podjęła za to udaną próbę refleksji nad zależnością między charakterem przebiegu epidemii oraz sposobami walki z nimi a systemem rządów w państwach, które musiały się

z nimi zmagać. Słusznie też podkreśliła znaczenie zaufania mieszkańców do struktur państwa i reprezentujących go instytucji jako czynnika łagodzącego skutki epidemii. Równocześnie podkreśliła, że w państwach zarządzanych autorytarnie walka z chorobą prowadzona była takimi samymi środkami (kordony, kwarantanny, udział wojska i policji w egzekwowaniu respektowania sanitarnych decyzji władz), co nie budowało zaufania, a raczej strach i niepewność mieszkańców i przyczyniało się pośrednio do zaostrzenia skutków epidemii, samą władzę zaś czyniło jeszcze bardziej autorytarną. Warto o tym pamiętać w obliczu licznych ostrzeżeń przed niebezpieczeństwem rychłego pojawienia się nowych groźnych dla ludzkości pandemii lub zjawisk zwanych czarnymi łabędziami.

Tę sumiennie przygotowaną książkę uzupełnia 17 aneksów, które zajmują blisko 100 stron książki i sumują zestawienia statystyczne dotyczące epidemii cholery (np. liczby przypadków zachorowania, śmiertelność w różnych okresach czy finansowe przychody i rozchody szpitalnych oddziałów cholerycznych). Są też jednak aneksy jedynie pośrednio związane z tematem książki, za to bardzo ważne dla lepszego jej zrozumienia (np. zmiany przebiegu granic guberni i powiatów Kraju Północno-Zachodniego w latach 1797–1917, zestawienie rosyjskich miar czy nazwy rosyjskich instytucji i urzędów). Narrację uzupełnia 38 ilustracji, czasami bardzo ciekawych i znakomicie ilustrujących z jednej strony zabiegi propagandowe w obliczu epidemii, z drugiej nastroje społeczne. Szkoda, że nie stały się one tematem refleksji autorki, choćby w postaci szerszych podpisów o charakterze interpretacyjnym. Książka została opatrzona bardzo obszerną bibliografią, zawiera też spis tabel, ilustracji i map oraz indeks osób, a także ważne streszczenia w trzech językach: angielskim, rosyjskim i litewskim.

Małgorzata Karpińska
Uniwersytet Warszawski
Wydział Nauk o Kulturze i Sztuce
ORCID: 0000-0002-9374-3561